

Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata*

1. A régi magyar hegy- és vízneveknek — mint a magyar helynévrendszer két szignifikáns csoportjának — az összehasonlító vizsgálatával az a célunk, hogy felderítsük: a funkcionális-szemantikai jegyek egységesen jellemzik-e ezt a két helynévfajtát, vagy vannak esetleg specifikusan az egyikre vagy a másikra jellemzők. A hegy- és víznevek csoportjának kiválasztását egyrészt számarányok indokolhatják: e két névfajta alkotja a településnevek mellett valószínűleg nemcsak napjainkban, hanem az Árpád-korban is a legnagyobb névrendszert. Választásunkat másrészt bizonyos szakirodalmi utalások is motiválták: általánosan elfogadott tény, hogy a településnevek számos olyan sajátossággal bírnak, amely a rendszerükből adódik, s így e jegyek más helyfajtákra egyáltalán nem vagy alig-alig jellemzők (gondoljunk például a törzsnévből vagy a puszta személynévből alakult településnevekre). Arra vonatkozóan ugyanakkor, hogy vajon rendelkeznek-e ilyen specifikus jegyekkel a víz-, illetve a hegynevek, nincsenek ismereteink.

A korai ómagyar kori hegy-, illetve víznevek korpuszának az összeállításához forrásként GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkájának ezidáig megjelent négy kötetét használtuk fel (Bp., 1963–1998), amely Abaújtól Pilis vármegyéig tartalmazza az adott korszak teljes helynévállományát. Az Árpád-korból adatolható hegy- és víznévállomány — amint erre már fentebb is utaltunk — igen gazdag: az előbbi helyfajtát mintegy 680, az utóbbit pedig 1100 névalak¹ képviseli. Úgy véljük, ez kellően tekintélyes számú adatállomány ahhoz, hogy segítségével általános érvényű megállapításokat tehessünk e két helynévfajta vonatkozóan.

* 70. születésnapja alkalmából az alábbi írásunkkal kívánunk köszönetet mondani Nyirkos tannár úrnak azért a kedvességért és segítőkészségért, amivel egyetemi éveink alatt munkánkat végigkísérte.

¹ Az objektumok különböző elnevezéseit és azok alakváltozatait egy-egy önálló névalaknak tekintjük. Önállóan kezeltük ennek megfelelően az ugyanazon denotatív jelentéssel bíró, ugyanazt az objektumot jelölő *Lendece mála*, illetve *Új-mál* szinonimákat éppúgy, mint az *Alma* víznevet, illetve annak *Almás* és *Almádi* alakváltozatait.

Az összehasonlító vizsgálat során nem voltunk tekintettel a területi jellemzőkre, mégpedig több okból sem. Részben az magyarázza ezt az elhatárolódást, hogy a feldolgozott névállomány egyelőre nem tartalmazza valamennyi Árpád-kori vármegye névkincsét, ami nagy mértékben meggátolja a lokális szemléletű összevetést. Ezért — első megközelítésben — célunk az volt, hogy a két helynévfajta egészéről alkossunk összevetésen alapuló képet. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a hegy- és a víznevek földrajzi előfordulását nagy mértékben befolyásolják nyelven kívüli tényezők is, főképpen a terület természetföldrajzi jellege, így eleve csak töredékes — és több ponton kétséges — megállapításokat tehetünk volna e téren.

A nevek funkcionális-szemantikai leírását a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynév-tipológiai modell (1993) alapján végeztük el. Az elemzett helynevekben — a modell kategóriarendszerének megfelelően — háromféle névrészfunkció megjelenésével számolhatunk: helyfajtajelölő (F), megnevező (M) és sajátosságot kifejező (S) szereppel. Ezek mindkét helyfajta esetében F, M, illetve S szerkezetű egyrészes, valamint M+F, S+F és S+M struktúrájú kétrészes neveket hoztak létre, noha természetesen az egyes névszerkezeti csoportok arányában helyfajtanként eltérések mutatkoznak.

A víznevek állományában az egy- és kétrészes nevek aránya közel azonos (49% : 51%), a hegynevek esetében ez az arány kis mértékben a kétrészes nevek irányába tolódik el (45% : 55%). A vizsgált nevek egy része — a hegynevek 13%-a, a víznevek 20%-a — funkcionális-szemantikai szempontból kategorizálhatatlan. Mivel ezeknek a helyneveknek az összehasonlító vizsgálat szempontjából semmiféle hozadékuk nincs, a továbbiakban csupán az elemezhető helynevek állományát vizsgáljuk, s az arányszámokat is ezekhez képest adjuk meg. A korpuszt alkotó nevek legnagyobb hányada S+F felépítésű: a hegynévállománynak a fele tartozik ebbe a kategóriába (50%), a víznevek esetében jóval kisebb az idetartozó neveknek az aránya: a nevek mintegy harmada (35%) kapcsolható e szerkezeti csoporthoz. Szintén jellemző szerkezeti kategória az S szerkezettel leírható neveké: a vizsgált névállomány közel ötöde ebbe a kategóriába sorolható (a hegynevek 20%-a, a víznevek 21%-a). Míg a hegynevek esetében közel azonos az F és az M szerkezetű egyrészes nevek aránya (11% : 12%), a víznevek körében az F szerkezettel leírható neveknél (5%) jóval több M struktúrájú (23%) szerepel. A hegynevek körében az M+F és az S+M szerkezetű nevek aránya a legalacsonyabb (4% : 3%), ezzel szemben a víznevek korpuszának mintegy egytizede M+F struktúrával írható le (9%), s az S+M felépítésű nevek is nagyobb arányban (7%) jellemzik ezt a helynévfajta. Az itt bemutatott aránybeli különbségek okait az alábbiakban igyekszünk bemutatni.

2. A továbbiakban az egyes névrészfunkcióknak megfelelően tekintjük át a hegy- és a víznevek állományát, különös tekintettel a köztük megmutatkozó különbségekre.

Nem túl gyakori jelenség, hogy egy helyet jelölő közszó, azaz földrajzi köznév önmagában tulajdonnévi szerepet töltsön be. Az ilyen nevekben funkcionálisan minden esetben a hely fajtájának a megjelölése fejeződik ki. Utalnunk kell azonban arra, hogy a helyfajtajelölő szerepben álló neveket gyakran nehéz elhatárolni a sajátosságot kifejező nevektől, hiszen a hely fajtájára utaló szavak is lényegében a helyeknek valamiféle sajátosságait foglalják össze jelentésükben, s a jelentés nyilvánvalóan több-kevesebb specifikus tulajdonságjegyet is tartalmaz (lásd ehhez HOFFMANN 1999: 209).

Meg kell továbbá jegyeznünk azt is, hogy sok esetben, például a *Bérc*,² *Halom*, *Patak* nevek kapcsán nehezen határozható meg, hogy a forrásban előforduló adat közszóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg az adott objektumot. Az oklevél szövegezése alapján például bizonyára tulajdonnévként funkcionál a *bérc*, illetve a *patak* földrajzi köznév a következő esetekben: „asc. montem qui *berek* (*berch*) appellatur” (Gy. 2: 520), „per fl-m *potok* vocatum” (Gy. 1: 794). Az „ad unum *Berch* qui uulgo eregeteuhyg uocatur” (OkI Sz.), „*patak* nomine patak Prepositi” (Gy. 2: 459) féle szövegezésben azonban e szavak a latin helyfajtajelölő kifejezések (*mons*, *collis*; *rivulus*, *fluvius*) mintájára értelmezhetők, s a „supra ad 1 *Berch*”; „in eodem *Berch*” (Gy. 3: 105, 112), illetőleg „ad Berdince pathaka et per *pathoka*” (Gy. 2: 511) típusú szerkezetek *bérc* és *patak* lexémája gyaníthatóan ugyancsak nem tulajdonnév. A torz arányszámok elkerülése végett vizsgálatainkba csupán a biztosan tulajdonnévinek tekinthető adatokat vontuk be. Az F szerkezetű hegynevek létrehozásában a *bérc*, *domb*, *gerend* ’mélyen fekvő területből, mocsárból, árvízből kiemelkedő lapos domb, földhát’, *halom*, *hát*, *havas*, *hegyes*, *láz* ’tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány’, *mál* ’(déli) hegyoldal’, *rez* ’fücsúc, fennsík’, *ség* ’domb, halom’, *szakadát* ’szakadék’, *tető*, *torbágy* ’domb, halom’ lexémák játszottak szerepet, de ezek megoszlása közel sem egyenletes: a *halom* (az F szerkezetű nevek 35%-a), illetve a *bérc* (17%) lexémák a legtipikusabbak ebben a szerepben. A puszta földrajzi köznévi víznevek körében az *ér* (17%) és a *sár* (17%) mellett a *patak* lexéma (21%) domináns, emellett azonban néhány esetben a *fertő* ’feltöltődő sekély tó’, *fok* ’nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna’, *jószás* ’folyás’, *maláka* ’vizenyős, mocsaras hely’, *morotva* ’a folyónak mederváltozás következtében lefűződött része, holtmeder’, *örém* ’folyó vagy állóvíz’ és *szék* ’időszakos vízállás’ földrajzi köznevek is tulajdonnévként szerepelnek.³

Az S+F szerkezetű kétrészes hegynevekben (például *Dió-mál*, *Gyérfa-bérc*, *Kerülő-hegy*, *Lyukas-kő*) szereplő földrajzi köznevek sokkal változatosabb képet

² Minthogy a betűhív formák a funkcionális összehasonlító vizsgálat szempontjából lényegi információkkal nem szolgálnak, a továbbiakban a helynevek mai vagy — amennyiben ma nem létező névről van szó — kikövetkeztetett mai névalakját közöljük.

³ A kevésbé közismert földrajzi köznevek jelentését a TESz., az EWUng. és a FNESz. meghatározásai alapján közöltük.

mutatnak. Ennek oka részben az, hogy számszerűen is lényegesen több földrajzi köznévi vesz részt ilyen struktúrájú nevek alkotásában. Az egyrészes nevekből szereplő — s fentebb felsorakoztatott — lexémákon túl a következők fordulnak még elő a hegynevek utótagjaként: *fő, gyűr* 'domb, bucka', *hegy, kő, homlok, homorú, kebel, lejtő, les, magas, orr, pest* 'kő, szikla, sziklás hegy', *verő* 'déli fekvésű, verőfényes hely'. A kétrészes nevekből a gyakorisági mutatók is más-ként alakulnak: legáltalánosabban ilyen pozícióban a *hegy* (27%), a *bérc* (22%), a *halom* (13%), a *kő* (12%), és a *mál* (10%) lexémák szerepelnek. A kétrészes víznevek (például *Bükk-örém, Csuka-fő, Fekete-ügy, Mitár séde*) utótagjaként szintén jóval változatosabb vízrajziköznévi-állományt találunk, mint az egyrészes neveknél. Az előbbieken, az F szerkezetű egyrészes nevek bemutatásakor látott helyjelölő közzsók (ér, fok, maláka, örém, patak, sár) túl nevek utótagjaként az *ág, aszó* 'völgy, kiszáradó folyómeder', *fő, jó* 'folyó', *kút, séd* 'patak', *sev-nice* 'savanyú víz', *tő, ügy* 'folyóvíz' is szerepelnek. A vízrajzi köznevek e gazdagsága mellett ugyanakkor e névszerkezeti típusban is a *patak* dominanciája mutatkozik meg: a nevek 66%-ában szerepel ez a lexéma második névrészként.

Az M+F struktúrájú hegynevek, mint korábban jeleztük, meglehetősen kis hányadát teszik ki a hegynevévallománynak, ám az S+F szerkezetűekhez hasonlóan itt is a *hegy* és a *bérc* a legjellemzőbb földrajzi köznévi alkotóelem: *Ladica-bérc, Zsarnó hegy*. Az ugyanilyen szerkezetű víznevekben csupán a *patak* és a *víz* földrajzi köznevek fordulnak elő: *Eger vize, Láz pataka*. A *víz* ~ *vize* utótagú nevek kapcsán feltétlenül számolnunk kell azonban azzal a lehetőséggel is, hogy e köznevek anyagnévi szerepben is állhatnak az okleveles említésekben, s ebben az esetben ezeket nem tekinthetjük szerkezetileg a névtest részének (vö. TÓTH V. 1996: 67). A *patak* utótagú nevek e sajátos típusára az alábbiakban, a megnevező funkció tárgyalásakor térünk ki részletesebben.

3. A helynevekben nem is olyan ritkán csupán az a szemantikai tartalom tükröződik, hogy az adott helynek ez és ez a neve. Ezt a szemantikai szerepet *m e g n e v e z ő* funkciónak nevezzük. A vizsgált korpuszban mindkét névfajta esetében szép számban találunk példát megnevező funkcióban álló egyrészes névre. Arányaik azonban tekintélyes különbséget mutatnak: a megnevező szerepű egyrészes víznevek (például *Dráva, Hernád, Krassó, Rima, Száva*) csaknem kétszer olyan gyakoriak, mint az ugyanilyen funkcionális tartalommal jellemezhető hegynevek (például *Csalár, Csernavoros, Hradissza, Ofenberg, Osztopán*). E nevek feladata kizárólagosan a denotátumra való utalás, ezen a funkción kívül mást nem fejeznek ki a magyar névhasználók számára. A megnevező szerepben álló helynevek a hegynevek esetében mindig, a vízneveknél pedig többnyire jövevényszavak. Mindkét helynévfajtanál átadó nyelvként néhány kivétellel valamelyik szláv nyelvet jelölhetjük meg. Átvett vízneveink nagy számát KISS LAJOS azzal magyarázza, hogy a nagyobb vizek nevei nemzetközi tulajdonban vannak, és az egykor kialakult neveket ritkán cserélik fel mással (1996a: 440).

Az átvett nevek mellett a víznevek körében találunk néhány olyat is, amely belső keletkezésű névként áll megnevező funkcióban: ezt a sajátos csoportot a *Beretytyó*, *Hejő*, *Szikszó* nevek alkotják. Történeti alakulásuk hasonló: eredetileg mindegyik áttetsző etimológiájú összetett név volt (*Berek-jó*, *Hév-jó*, *Szik-aszó*), s utóbb, valószínűleg még az ómagyar korban az utótagjuk (*jó*, *aszó*) elhomályosulásának következményeként egyrészessé váltak, elveszítve ezáltal eredeti szemantikai szerkezetüket is.

Amint már utaltunk rá, a megnevező funkciójú előtag és a fajtajelölő szerepű utótag (M+F) kapcsolatából alakult víznevek jóval gyakoribbak, mint az ugyanilyen felépítésű hegynevek. E neveket előtagjuk eredete szerint szintén két csoportba sorolhatjuk. A *Csókás-kő*, *Dió-mál hegye*, *Vértes hegye* hegynevek, illetőleg a *Hejő vize*, *Komlós pataka*, *Medekes pataka* víznevek megnevező funkcióban álló névrésze belső keletkezésű, és az adatok tanúsága szerint elsődlegesen önállóan alkottak tulajdonnevet. Az utótaggal való kiegészülést némelyik név szemantikai és lexikális szerkezete is jelzi (*Dió-mál hegye*, *Hejő* [*< Hév-jó*] vize). Gyakoribbnak látszik azonban mindkét helyfajta esetében az a névadási forma, amely során jövevénynév veszi fel másodlagosan a magyar helyfajtajelölő földrajzi köznevet: az idetartozó hegynevek közel háromnegyede (például *Garabos-halom*, *Lendece mála*, *Szlovik köve*, *Viszoka hegye*); a víznévi állomány közel kétharmada (például *Körös vize*, *Lubus pataka*, *Szuha-patak*) tartozik ebbe a csoportba. A két alcsoport neveinek jelentése és lexikális felépítése megegyezik.

Az M+F szerkezettel leírható víznevek kapcsán HOFFMANN ISTVÁN felhívta a figyelmet arra, hogy e nevek létüket gyakran valószínűleg az oklevél írójának köszönhetik, aki a jobb azonosíthatóság érdekében a helyfajtajelölő vízrajzi köznevekkel egészítette ki a neveket (2003: 668). E nevek megnevező szerepű előtagjában állhat egyrészt jövevénynév (*Okolicsna pataka*), mely a magyar névhasználó számára nem közöl semmilyen információt a denotátumáról, csupán azt, hogy ez a neve, másrészt szerepelhet belső keletkezésű kétrészes víznév, mely deetimologizációs folyamat eredményeképpen elvesztette eredeti, közvetlenül a vízre utaló jelentését (*Szikszó pataka*). Harmadrészt olyan víznevekkel is találkozunk ebben a szerepben, melyek elsődlegesen településnév > víznév változáson mentek keresztül, s így a homonímia elkerülése végett kaptak vízrajzi köznévi utótagot (*Herepány pataka*). Mindhárom esetben kérdéses, hogy az utótag a név részét képezi-e, vagy csupán valamiféle osztály-egyed viszony kifejeződését gyaníthatjuk bennük (vö. TÓTH V. 1996: 65–7).

A mindenkori helynévrendszer tagjaihoz előtagként sajátosságot kifejező nyelvi elemek járulhatnak. Az így létrejött S+M szerkezetű nevek inkább a víznevekre jellemzők: *Kis-Balog*, *Holt-Latorca*, *Mög-Sár*, *Ragály Szuhája*, *Váradi-Körös*. E nevek utótagjában általában jövevénynév szerepel. Meg kell említenünk emellett, hogy e víznevek többségében az utótagként szereplő víz valamely szakaszának, ágának megjelöléséről lehet szó. A hegynevek körében elenyésző

számban találkozunk ilyen szerkezetű nevekkel, s ezek utótagja — a víznevektől eltérően — általában belső keletkezésű. Ugyanakkor talán itt is számolhatunk a vízneveknél megfigyelhető sajátos differenciálódás jelenségével, azaz például a Kraszna vármegyei Somlyó körüli bércek nevei: *Aka-Bükk-fő*, *Badacsony-Bükk-fő*, *Vár-Bükk-fő* vélhetően egy hegy különböző részeinek nevei, esetleg önálló kiemelkedések elnevezései lehettek.

4. A vizsgált nevek között legnagyobb számban a *sajátosságot kifejező funkció* megjelenését láthatjuk, ez a névrészfunkció megjelenhet egyrészes nevekben (S), valamint kétrészes nevek előtagjaként fajtajelölő névrésszel kapcsolódva (S+F; ez a szerkezeti csoport teszi ki mindkét névfajta esetében a névállomány legnagyobb hányadát), valamint megnevező funkciójú névrészhez járulva (S+M). A sajátosságfunkció kategóriáján belül további szemantikai csoportokat különíthetünk el. Az ide tartozó hegy- és víznevek a bennük megjelenő szemantikai tartalom szempontjából hasonló képet mutatnak, csupán néhány olyan funkcionális osztállyal találkozunk, amely csak az egyik helynévfajta jellemzi. E különbségek az adott helyfajta speciális tulajdonságai-ból adódnak, s ezekbe a kategóriákba többnyire elenyésző számú helynév sorolható.

Az S funkciójú névrészt tartalmazó legtöbb név esetében valamely településsel való lokális érintkezés szolgált a névadás alapjául. Ez a funkcionális jegy jellemzi például az egyrészes *Csicsó*, *Geszte*, *Nándor*, *Vidricki*, és a kétrészes *Akna hegye*, *Dorog-hegy*, *Kocsola mála* hegyneveket (10%), valamint a *Boltrágy*, *Iszkornya*, *Legenye*, *Pográny*; *Bottelke pataka*, *Egervár pataka*, *Petlend pataka*, *Szentkirály pataka* vízneveket (28%). E nevek szemantikai tartalmában a helyfajta jellemzőiből adódóan különbségek vannak. A hegynevek az 'az a hegy, amely X település közelében emelkedik' szemantikai képlettel írhatók le, azaz például a *Gereg* hegynévként arra utal, hogy a hegy Gereg település határában található. A folyóvizek esetében a településsel való kapcsolat ugyanakkor más jellegű, összetettebb lehet: a víznév a fent említett szemantikai tartalom túl (a víz az adott település határában folyik) jelölheti a víz folyási irányát is (ti. az adott településről vagy arrafelé folyik). Ez a különbség azonban a lokális kapcsolat lényegét természetesen nemigen érinti. E helyütt egy rendszertani tényezőre is fel kell ugyanakkor hívni a figyelmet: a víznév és a településnév kapcsolatában éppen a fordított irányú metonímia (azaz a víz > település változás) tekinthető az általánosnak (vö. BENKŐ 1947, BENKŐ 1997: 65, BENKŐ 1998: 155, BÍRÓ 1999: 36). Az ilyen funkciót kifejező nevek kapcsán ugyanakkor alaposan meg kell vizsgálnunk, hogy az adatok tényleg hegy-, illetve víznevek-e: erősen kérdéses például a *monte Kelenfeld* adat hegynévi státusa, lehetséges ugyanis, hogy az okleveles említés mögött egyszerűen a 'Kelenföld hegye' szerkezet rejlik. Bizonyosan hegynévnek kell tekintenünk a következő településnevekből alakult neveket: *Börzsöny*, *Gereg*, *Szamárd* (vö. FNESz.).

A *Balya, Damján, Miskó, Pató; Bockó lese, Gyula havasa* hegynevekben és az *Apord, Bába, Tápió, Zsuny; Károly pataka, Szalma pataka* víznevekben valamely személyhez való viszony fejeződik ki. A személynévi névrész a vizsgált nevek esetében valamilyen birtokosi kapcsolatra utalhat. Ez a névadási forma a folyóvíznevekre jóval kevésbé jellemző (4%; inkább halastavak kapják nevüket a halászjog egykori birtokosáról), a hegynevek vizsgálata során ellenben gyakrabban merül fel a személynévből való származtatás lehetősége (16%). Amint a példákból kitűnik, ebben a funkcióban többnyire személynév áll, néhány névben emellett a hely közelében lakó emberekre vagy embercsoportra utaló lexémával találkozunk: *Székely-bérc, Orosz-havasok; Cseh-patak, Orosz-víz*. Az egyrészes hegynevek kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy esetükben a birtokosi viszony jóval kevésbé egyértelmű, mint a puszta személynévi metonímia jellegzetes településnévi eseteiben.

A viszonylag állandó növényzet, növényföldrajzi környezet az egyik legszilárdabb támpontja lehet a lokalizálásnak, a tájékozódásnak, ezért meglehetősen gyakran szolgál a névadás alapjául (hegynevek esetében 10%, a vízneveknél 16%). A táj növényzetéből a legfeltűnőbbek a csoportosan előforduló fafélék, ezért leggyakrabban ezek nevei szolgálnak megkülönböztetőül mind a *Bükk, Jávör, Kőrös, Nyír, Szemerkes* (*szemerke* 'borókafenyő'); *Fenyő-mál, Száldob-bérc, Cseresznyés-bérc* hegynevek, mind az *Eger, Gyűrű* ('gyűrűfa'), *Fenyős, Fűzes; Bükk-örém, Almás pataka, Rekettyés-maláka* víznevek esetében. Hegynevek körében kivételt csupán a *Mogyorós*, illetve a *Borsós* név képez, míg a víznevekben nagyobb számban jelenik meg másfajta növényzet: *Füves, Hagymás, Tormás, Zabos*.

A hegy, illetve a víz állatvilága vagy valamely okból jellegzetes állata szolgált a névadás alapjául a *Csókás, Ménes, Ökrös, Rárós* (*ráró* 'kerecsensólyom'); *Bagoly-kő, Kan-kő, Keselyű-halom* hegynevekben (5%), illetőleg az *Ölyves, Ludas, Rákos; Rák-patak, Férges-ér, Solymos pataka* víznevekben (5%). A két helynévfajta példái alapján felfigyelhetünk arra a tendenciára, hogy a hegynevekben meghatározóbb az erdőben fészkelő madarakra való utalás, míg a víznevek inkább vízi állatokról, vízi madarokról kapták a nevüket. Ez a jelenség természetesen a két helyfajta eltérő természetföldrajzi jellegével magyarázható. Emellett mindkét helynévfajta esetében találkozunk tenyésztett állatokra történő utalással az állattartásra alkalmas hegyi legelők, hegyet borító erdőségek, valamint vizek környékének megnevezéseiben.

Jóval ritkábban szolgáltattak névadási indítékot a következő szemantikai jegyek: a hely méretével, kiterjedésével kapcsolatosak a *Kevély, Magasd; Kislakos, Nagy-bérc* hegynevek, illetve a *Keskeny, Mélyes; Hosszú-Gózd, Nagy-patak* víznevek. A hegy, illetőleg a folyómeder alakjára utalnak a *Kereked; Füzér-kő, Sátor-hegy*, valamint az *Ostoros, Tekeres-ér* nevek. Találkozunk olyan hegynevekkel is, amelyeknél a hegy színe szolgálhatott a névadás alapjául: *Vi-*

*lágos; Fehér-halom, Kék-mál, Vörös-kő.*⁴ A víznevek körében csupán kétrészes nevekben jelenik meg ez a funkció: *Fejér-Béla, Fejér-patak, Fekete-ügy, Kékes pataka*. A *Dongó* hegynév és a *Csergőd, Zúgó-fok* víznevek hanghatásra utalnak. A hegy környezetének vagy magának a hegynek az anyaga, illetve vizek esetében a vízben található vagy a víz környezetének anyaga szolgáltat névadási indítékul a *Meszes; Homok-hegy, Kövecses-halom*, valamint az *Aranyos; Köves-ér, Sáros-patak* nevekben. A *Vár; Kápolna bérce, Terem-halom* hegynevekben és a *Bánya-patak, Kőhid-Körös, Szín pataka* víznevek bővítményrészében épületre, építményre történik utalás. A *Monaj* víznév esetében is számolhatunk esetleg ezzel a szemantikai tartalommal, de minthogy az egyrészes víznevekre kevésbé jellemző az épületnév > víznév változás, valószínűbb, hogy a *Monaj* víznév az azonos nevű településről kaphatta a nevét.

Akadnak olyan szemantikai jegyek is, amelyekkel mindkét névtípus esetében csupán a kétrészes nevek között találkozunk, ide tartozik a hely hőmérsékletére (*Árnyék-mál, Meleg-hegy; Hideg-Tepla, Hideg-víz*), illetve állapotára (*Aszú-bérc, Új-mál; Aszó-jó, Száraz-ér*) történő utalás. Ez utóbbi szemantikai jegy különösen gyakran fordul elő az S+M szerkezettel leírható víznevek körében: *Aszú-Szartos, Holt-Duna, Meddő-Selmec*. A hely viszonyított helyzete szintén kizárólag kétrészes nevekben fejeződik ki: *Köz-bérc, Közép-mál; Elő-patak, Vég-ér*, s ugyanígy a hegy vagy a víz egyes részeinek a megnevezésére is természetesen csak kétrészes nevek előtagjában láthatunk példát: *Ikres-hegy-fő, Csiszta-homlok; Herepány-fő, Körtvély-ér-tő, Dolna pataka feje*.

Az azonos névrészfunkciók bemutatása után tekintsük át azokat a szemantikai kategóriákat, amelyek csak a hegynevekre jellemzők! Ide tartozik a hely funkciójának kifejeződése: *Konyha-hegy, Les-hegy, Gyepős-bérc*. A *Szent Gellért-hegy* előtagjában ugyan személynév szerepel, ám ez a személynév nem birtokosi viszonyra, hanem a hellyel kapcsolatos eseményre utal: a névadás motivációját ugyanis az szolgáltatta, hogy Szent Gellért püspök itt, a mai Gellért-hegy lábánál szenvedett vértanúhalált. Szép számban találunk olyan hegyneveket, amelyek víznévből alakultak, s arra utalnak, hogy a hegy víz közelében emelkedik. Ez a szemantikai tartalom jelenik meg a *Tapolca* és talán a *Kőrösér* hegynevekben is. (A víznevek körében ugyanakkor nem találkozunk hegynév > víznév metonimikus alakulásmóddal.) A hegynevek korpuszán belül tekintélyes csoportot alkotnak azok a nevek is, amelyekben tájrésszel vagy térszíni formával való lokális érintkezés fejeződik ki: erdőséggel való kapcsolatra utal az *Igyfon, Széperdő, Törzsök*, vízi átkelőhely szolgáltatott névadási indítékot a *Pásztorrév* hegynévben. E névtípus kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy hegynevekként erdőnevek sűrűn szerepelnek. KISS LAJOS is felhívja a figyelmet arra, hogy a faki-

⁴ A ma az ország legmagasabb pontjának számító *Kékes* neve csak a XVIII. századból adatható (vö. FNESz.).

termelésre, makkoltatásra alkalmas erdővel borított s ezért gazdaságilag különösen értékes hegyeink gyakran szerepelnek középkori okleveleinkben mint *silva* 'erdő', s nem mint *mons* 'hegy', példaként ő a *Börzsöny* (*silva Bersen*), *Bakony* (*silva Bocon*), *Mátra* (*silva Matra*), *Pilis* (*silva Ples*), valamint *Vértes* (*silva Vertus*) neveket említi (1997: 166). Szintén a kiemelkedések sajátossága, hogy oldalukban barlang nyílhat: ez szolgált a névadás alapjául a *Barlang-hegy*, *Ürög-mál* nevekben.

A folyóvizek speciális tulajdonsága miatt kizárólag a víznevekre jellemző a mozgás megjelenése motivációként a névben. Ilyen funkciójú a *Sebes*, *Csorgó-ér*, *Sebes-patak* és a *Forród* víznév. Ez utóbbi névben a *forr* ige folyamatos melléknévi igeneve (ti. 'zubogó') rejlik. Ugyancsak a víznevek kategóriáján belül találkozunk olyan elnevezéssel, melyben a hely szaga szolgált a névadás alapjául: *Bűzös*. A víznevek utalhatnak emellett ízhatásra (*Sós-patak*, *Sós-séd*).

5. Vizsgálataink eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy mindhárom névrészfunkció egyaránt megtalálható a két helynévfajta esetében, különbségeket csupán az S funkciójú nevek körében tapasztalhatunk, ám mivel ezek jórészt a névfajta által jelölt objektumok eltérő sajátosságaiból adódnak, s emellett az ilyen funkcionális-szemantikai jegyekkel jellemezhető nevek száma meglehetősen alacsony, ezek az eltérések nem tekinthetők meghatározónak a két névfajta összevetésekor. Rendszertani szempontból jelentős azonban, hogy a három névrészfunkció megoszlásában jelentős különbségek mutatkoznak: az F funkció inkább a hegynevekre jellemző, s az S funkció is nagyobb számban szerepel kiemelkedések neveiben. Ez a jelenség nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy a víznevek állományában lényegesen nagyobb a jövevénynevek (s ezzel együtt az M funkció) súlya: a nagy folyók nevei ugyanis már a magyar honfoglalás előtt léteztek, s a magyar nyelvbe a szlávok közvetítésével jutottak. A Kárpát-medence nagyobb folyóinak megnevezésére a magyar nyelvhasználók tehát általában idegen eredetű neveket használnak. Bár a hegynevek körében is találkozunk hasonló jelenséggel (ezzel a kérdéssel KISS LAJOS foglalkozott részletesebben, vö. 1996a: 441, 1996b: 965, 1997: 156), esetükben azonban ez mégis jóval kevésbé meghatározó, s ezzel magyarázható, hogy a hegynévallományban jóval nagyobb arányban szerepelnek belső keletkezésű nevek.

GYÓRFFY ERZSÉBET–RESZEGI KATALIN

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1947): Víz- és helységneveink viszonyához. *MNy.* 43: 259–63.
BENKŐ LORÁND (1997): Megjegyzések a *Begej* névhez (Adalék táj- és vízneveink viszonyához). In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZÁICZ GÁBOR. Bp. 62–70.

- BENKŐ LORÁND (1998): A Kiszamos völgyének név- és településtörténetéhez (*Vízszamos és Szamosfalva*). In: *Név és történelem*. Bp. 151–6.
- BÍRÓ FERENC (1999): Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére. *NÉ.* 21: 36–42.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003): *Patak*. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–73.
- KISS LAJOS (1996a): A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50.
- KISS LAJOS (1996b): A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 964–71. Megjelent még: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 96–104.
- KISS LAJOS (1997): Hegynevek a történelmi Magyarországon. *MNy.* 93: 154–68.
- TÓTH VALÉRIA (1996): Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. *MNyj.* 33: 59–70.